

N É Z Ő

SZÉNÁSI ÉVA

Európaizált Balkán – balkanizált Európa?

A KÖZÉP-KELET-EURÓPAI RENDSZERVÁLTÁS TIPOLÓGIÁJA
A FRANKOFON POLITOLÓGIAI IRODALOMBAN

A frankofon politológiai szakirodalom a közép-kelet-európai rendszerváltás átfogó tematizálására törekszik, egy árnyalt Közép-Kelet-Európa-kép kialakítására, mintegy látványosan szakítva azzal a gyakorta szimplifikált képpel, amellyel a régió rendszerváltás előtti országait kezelte. A „kelet-európai népi demokráciák” megtevesztő terminusa, amely – mint az ismert cseh író, Milan Kundera szellemesen megjegyzi – hármashazugságon alapult, tudniillik nem voltak népiek, nem voltak demokráciák és végül nem Kelet-Európában voltak. Ezt a megközelítést felváltja az egyes országok rendszer-specifikus vonásainak elemzése. A régióon belül ugyanis a látszólagos homogenitás ellenére, lényeges különbségek mutatkoznak a forradalmak lezajlását, a tömegek politikai színtéren való megjelenését, a rendszerváltás formáját és a pártosodás folyamatát illetően.

A rendszerváltás jellege

A kiobbantó okok elemzésénél az általánosan elterjedt „dominó-elv”, vagy „láncreakció-effektus” mellett e rendszerek belső tartalékainak kimerülésével, elsősorban gazdasági, politikai és ideológiai korróziójával magyarázzák az 1989-es eseményeket. Általában átveszik Raymond Aronnak a magyar 56-ra alkalmazott meghatározását, antitotalitárius forradalmaknak titulálva azokat, amennyiben egy totalitárius rendszerből demokráciába való visszatérést valósítanak meg, amelyeknek egyben meg kell találniuk a sikeres modernizáció útját is. Georges Mink és Jean-Charles Szurek a forradalmak többségének vér nélküli, tárgyalásos jellegére utalva „furcsa forradalmak”-ról beszél, kiemelve azt a tényt, hogy „még ha vitathatatlanul a rendszer radikális változásáról van is szó, amelynek során egy monokrácia demokráciává alakul, és egy különös történelmi periódus zárul le, a forradalmakat kísérő szokásos jelenségek hiányoznak” (Mink-Szurek 1992:7).

Jacques Rupnik a 89-es „dicsőséges forradalmakat” az előző reform illetve forradalmi kísérletek (56, 68 és 80) kumulatív hatásaként értékeli, amelyek leverése után még ha a repressziós technika változatlan marad is, a konszolidáció esélyei egyre csökkennek: Magyarországon sikeres, Csehszlovákiában közepes, míg Lengyelországban sikertelen. Fejtő Ferenc pedig a közép-kelet-európai események illetve a Szovjetunióban lejátszódó folyamatok egymást felerősítő sajátos interakciójáról beszél. Figyelemre méltó az az elmélet, amelyet Jean-Daniel Seiler alkalmaz, aki Charles Tilly koncepciója

A tanulmány a szegedi politológiai konferencián elhangzott előadás némileg bővített változata.

alapján a birodalmak természetrajzából, működési mechanizmusából vezeti le a kommunista rendszerek összeomlását. Tilly szerint a birodalom mindig egy politikai-katonai-hatalmi centrum (város, dinasztia, királyság, állam) uralma más, gyengébb politikai centrumok felett. A szovjet birodalom a cári birodalom folytatása, amelyet egy legitimációs ideológia körüli erős társadalmi mozgósítás jellemez. Közép-Kelet-Európa, mint a szovjet birodalom része, maga is a birodalom ritmusát éli. A birodalom természeténél fogva univerzalista, az ismert világ feletti uralomra törekszik, és így szükségszerű velejárója a hódítás. A birodalom működési mechanizmusából következik, hogy amikor az képtelen tovább terjeszkedni, megindul a hanyatlása, majd felbomlása, amely öltheti lassú agónia (pl. Bizánc, Török Birodalom), vagy gyors összeomlás formáját (Nagy Sándor birodalma).

A rendszerváltás tipológiája

Magára a rendszerváltás folyamatára vonatkozóan a frankofon szakirodalom egy négyfázisú periodizációt állít fel, amely elsősorban a rendszerváltás kronologikus sorrendjén, illetve a különböző, országspecifikus vonások elemzésén alapul. Az 1. Lengyelország, 2. Magyarország, 3. az NDK és Csehszlovákia, 4. Balkáni országok (Ez Fejtő koncepciója, amelyet főbb vonásaiban átvesz Rupnik is).

Az első csoportba sorolják Lengyelországot, mint élenjáró rendszerváltó országot, amelyben a mintaértékű kerekasztal-tárgyalások keretében először tisztázzák egy békés átmenet forgatókönyvét. A kerekasztal-tárgyalást, mint formát adaptálja a másodikként rendszerváltó Magyarország is, ahol a lengyel mintát követve a rendszerváltás hosszú dialógus eredménye a hatalom és az ellenzék között. Mindkét országban a reformkommunisták erős befolyása biztosítja az átmenet békés jellegét. Az előbbi ismérvek alapján Fejtő Lengyelországot és Magyarországot a „felülről” rendszerváltó országok közé sorolja, ahol a rendszerváltás tehát két hatalmi elit békés megegyezéséből jön létre. A magyar reformkommunista vezetés stratégiáját „önfelszámoló”, a rendszer összeomlását anticipáló magatartását Rupnik „a megőrizve megváltoztatni a hatalmat” jel-szavával foglalta össze, amelyet a reformkommunistáknak az a leplezetlen törekvése motivált, hogy a változás élére állva elfoglalják a demokrácia keretei között kialakuló terepet, még mielőtt az ellenzék rendezné sorait.

A pártosodási folyamat tekintetében viszont a két ország némi eltérést mutat: Magyarországon ugyanis már a kerekasztal-tárgyalások során kialakultabb volt a pártok későbbi struktúrája, és felállása sokkal kevésbé módosult a rendszerváltás után, mint a régió összes többi országában. Általában elmondható, hogy a történelmi pártok (elsősorban az agrárpártok) csak nehezen tudnak újjáformálódni a régióban, nincsenek jelen a rendszerváltás első szakaszában, helyüket inkább a kommunista rendszer lebontására illetve a párt monopóliumának megdöntésére törekvő és az egész demokratikus ellenzékét tömörítő alakulatok, laza csoportosulások, fórumok veszik át, amelyeken belül sok esetben a polarizáció csak a rendszerváltás után megy vége. Ugyanakkor Lengyelország lesz az az ország, ahol a Balcelowicz-féle sokterápia keretében a gazdasági váltás a leghamarabb, már 1990. január 1-től megindul, nem sokkal az 1989-es júniusi „fél-szabad” választások után, szemben Magyarországgal, amely az ország hosszabb gazdasági reformtörténete következtében eleinte fokozatos átmenettel számol.

A második csoportba sorolt NDK illetve Csehszlovákia rendszerváltásának közös vonása, hogy mindkét ország kommunista vezetése a legkonzervatívabbak közé tartozott, akik között sem egy Pozsgay, de még egy Rakowski formátumú reformkommu-

nista sem található. Így mindkét párt hosszú ideig elzárkózik a lengyel kerekasztal-tárgyalások mintájára végbemenő rendszerváltástól. A rendszerváltás e harmadik fázisát egyrészt a civil társadalom mobilizálódása, a tömegek színrelépése jellemzi. A tömegmegmozdulások a hatalomra való nyomásgyakorlás eszközeként funkcionálnak. Ez alapján ezt a két országot Fejtő az „alulról” rendszerváltó országok közé sorolja, másrészt kiemeli a külső tényezők (NDK esetében az exodus, a fal lebontása, Csehszlovákia esetében a magyar és a lengyel példa) nagy hatását. Ugyanakkor a későbbi indulást mindkét országban az események gyorsabb lezajlása követi: Csehszlovákiában 1989 október 28-án kezdődnek a tömegmegmozdulások, és rá két hónapra, december 29-én, Havelt a nemzetgyűlés elnökévé választják, az NDK-ban október 9-én a lipcsei megmozdulással indul a forradalom, amelyet pontosan egy hónapra rá követ a fal lerombolása. Csehszlovákiában a Civil Fórum lesz a közvetítő a társadalom és a hatalom között, amely olyan vezetővel rendelkezik, mint Vaclav Havel. Az NDK-ban viszont hiányzik a karizmatikus vezető, és jelentős fáziskésés mutatkozik a 80-as évek disszidens értelmiségéből formálódó ellenzék és a civil társadalom ébredése között, amely utóbbi már akkor megfogalmazta az újraegyesítés igényét, amikor az ellenzéki értelmiség még ennek lehetőségét Anschlussként emlegette. Ugyanakkor az NDK-nak – amely sohasem volt képes önálló identitást kialakítani –, mint mesterséges kreatúrának, a kommunista rendszeren kívüli önálló létét semmi sem legitimálta, így a kommunizmus összeomlása egészen egyszerűen és szükségszerűen az NDK, mint államalakulat, végét is jelentette.

A negyedik csoportot a balkáni országok alkotják (Románia, Bulgária, Albánia). A balkáni országok rendszerváltásának sajátossága abban rejlik, hogy a tényleges politikai csatározások és a pártosodási folyamat alapvetően a rendszerváltás utáni időszakra tolódik át. Az első parlamenti választásokból a szocialistára átkeresztelkedett volt kommunista pártok kerültek ki győztesen, amelynek következtében az ellenzék a választások után a „harmadik fellebbezési fórum”-ot segítségül hívva megkérdőjelezte az új hatalom legitím jellegét. Ezt a régiót a rendszerváltás pillanatában még embrionális állapotú pártrendszerek jellemzik. Rupnik szoros összefüggést lát e tény, illetve a Balkánon kialakuló elnöki rendszerek között, amelyet még a „főtitkár” személye iránti titkos nosztalgia táplál.

E régió országaiban a felülről jövő rendszerváltás az alulról induló spontán lázadással egészül ki. Ez az eset különösen jellemző Romániára, ahol a december 16-án induló temesvári spontán felkelés egy valószínűleg már előre megtervezett palotaforradalommal kombinálódik, aránytalanul nagy teret engedve a rendszerváltás után a régi nomenklatúrának, a bürokratikus és rendőri apparátusnak a kialakuló új intézményekben. Ennek következtében egyre többen kérdőjelezik meg a forradalom hitelességét, és látnak a „la révolution en directe”-ben egy erősen médiatizált, elsősorban frankofon közönségnek szánt politikai színjátékot, amelyre vonatkozóan a francia szakirodalomban joggal használják a „révolution confisquée”, az elkobzott forradalom kifejezést. Romániához hasonlóan, ha kevésbé drámai módon, de Bulgáriában is november 19-én egyszerű palotaforradalom játszódik le, majd a tömegek nyomása fokozatosan kényszeríti ki a további változásokat. Bulgária tulajdonképpen az egyetlen olyan ország, amelyben valóban „Gorbacsov-effektusról” lehet beszélni, amennyiben a rendszerváltást eleinte a szocializmuson belüli reformokkal képzelik el. Megmozdulásokhoz folyamodnak Albániában is, ahol a kommunisták 1991. március 21-i választási győzelme után az egész országot megbénító sztrájkokkal kényszerítik ki az újabb választásokat és a tényleges rendszerváltást. Az előbb vázolt tipológia szerint a francia szakiro-

dalom a törésvonalakat a rendszerváltás lezajlása és jellemzői alapján az ún. visegrádi országok (Lengyelország, Csehszlovákia illetve Csehország és Magyarország) versus balkáni országok (Bulgária, Albánia, Románia) mentén húzza meg. Ugyanezt a törésvonalat látszik megerősíteni a régió belüli politikai, etnikai, kulturális ill. történelmi hagyományrendszer eltérése és sokszínűsége.

Az átmenet és modernizáció problémái

Összességében azt lehet mondani, hogy a közép-kelet-európai rendszerváltó országok átmeneti rendszereknek tekinthetők, amely rendszerek azonban az átmenet különböző fokán állnak. Míg Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország lerakta az első, Rupnik által alapozónak nevezett választásokkal egy új demokratikus rend alapjait, addig a balkáni országok csak e folyamat elején tartanak. A pártállam összeomlása szükségszerűen az állam legitimációs válságát okozta a régióban, egy súlytalan állam kialakulásához vezetett, amelyből azt a hamis következtetést vonták le, hogy a demokrácia a gyenge állammal egyenlő. Ezt segítette elő az is, hogy a túletatizált, túlszabályozott és túlbürokratizált rendszer képtelen volt megfelelni a rendszerváltás után támasztott követelményeknek. Némely szerzők (Bárdos-Féltoronyi és van den Wusten) egyenesen úgy fogalmazzák, hogy Közép-Kelet-Európát az „állam hiánya” jellemzi. Bár ezt a folyamatot Nyugat-Európára is érvényesnek tartják, ahol, ha más okokból is, de szintén megfigyelhető az állam szerepének csökkenése, és az állam a transznacionális szintű rendszer és a lokálisan szerveződő társadalmi mozgalmak közé szorul.

A demokrácia strukturális, jogi-intézményi kereteinek megteremtése után a piacgazdaság kialakítása számos és szerteágazó problémát vet fel. Nevezetesen, hogyan lehet egy erősen centralizált etatista gazdaságot lebontani, reprivatizálni, ezzel együtt a piaci mechanizmusokat beindítani; tőkeszegény országokban és kedvezőtlen nemzetközi gazdasági feltételrendszer közepette végrehajtani ezt a történelemben példa nélkül álló feladatot? Ilyen körülmények között Közép-Kelet-Európa modernizációs lehetőségei rendkívül szűkre szabottak. Egy bizonytalan kimenetelű „internacionalista modernizáció”, illetve egy nemzeti alapú, bezárkózó modernizáció között választhat. Pedig a sikeres modernizációban rejlik az átmenet sikere is. Így a közép-kelet-európai országok legfőbb dilemmája: évszázados zsákutca után megtalálni végre a sikeres modernizáció politikai és főleg gazdasági modelljét. Míg a totalitarizmusból a demokráciába vezető politikai átmenet modelljéül elsősorban Németország szolgálhatott, addig a gazdasági modernizációhoz a „modernizáló diktatúrák” példájához nyúlnak vissza, szembetalálva magukat az imitáció és az adaptáció súlyos problematikájával, valamint a régió latin-amerikanizálódásának egyre növekvő kísértésével.

Az eddigi törésvonalakat, amelyek az állam, állampárt versus civil társadalom és egyház között húzódtak meg, a rendszerváltás után újak kialakulása jellemzi. A látszólag „internacionalista diktatúrákat” „nacionalista demokráciák” váltják fel. Bár Rupnik megjegyzi, hogy leegyszerűsítő megoldás a mai közép-kelet-európai választékot egy nacionalista, népnemzeti és egy általa fenyegetett európeér demokratikus ellenzék konfliktusaként megjeleníteni, mégis, a szakirodalom a régió belül alapvetően az új törésvonalat a felzárkózó nyugati típusú, illetve a bezárkózó nemzeti modernizáció, az Európához való csatlakozásra törő demokratikus áramlatok, illetve az ettől elzárkózó nemzeti populizmus vonalának mentén húzza meg, amely utóbbit elsősorban a balkáni régióban tartja jellemzőnek. Mindenesetre Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország felzárkózási esélyeit jobbnak ítéli meg, mint a balkáni országokéit.

Több szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a közép-kelet-európai régió a nyugat-európaiótól eltérő, esetenként pedig egyre inkább távolodó elliptikus pályán halad. Mert míg Nyugat-Európa a nemzetállamok közeledése, az integráció felé tart, addig Közép-Kelet-Európában a széthúzó tendenciák, a nemzetállamok egymástól való eltávolodása, a fragmentáció és dezintegráció figyelhető meg, élesen elválasztva egymástól a népszuverenitás és nemzeti szuverenitás elvét, nemzeti nacionalista erőket a demokratikus-liberális erőktől, egy nemzeti alapú modernizációt egy nemzetközi méretekbe ágyazott modernizációtól, amely az egyedüli lehetséges útnak mutatkozik. A dezintegrációt látszik igazolni Jugoszlávia felbomlása, a cseh és szlovák „bársonyos” válás, vagy a Szovjetunió széthullása is. A föderalizmus kísérlete a diktatórikus rendszerek keretei között szükségképpen csődbe jutott, működésképtelenségének negatív tapasztalatai pedig még inkább megerősíteni látszanak azt a koncepciót, hogy a föderatív elképzeléseknek nincsenek esélyei a régióban. Vagyis míg Nyugat-Európa látszólag a XXI. század felé halad, addig Közép-Kelet-Európa egyes kutatók szerint a legjobb úton van ahhoz, hogy visszalépjen a XIX. századba: „Nyugat-Európa a liberalizmuson és a szabadkereskedelmen alapuló széles civil társadalom megalkotása felé halad, mialatt a posztkommunista Európa a nemzetállamok létrehozását középpontba állító, XIX. századi ideológiák felé fejlődik vissza” (Rupnik 1993: 27).

Új geopolitikai világrend

A vizsgált szerzők véleménye megegyezik abban, hogy a bipoláris világrend felbomlását követően új geopolitikai helyzet állt elő, és megindult a harc egy új világrend kialakításáért. A jövőben egy alapvetően multipoláris világrenddel lehet számolni, amelyben a világpolitika és biztonság kérdésében az USA, Nagy-Britannia és Franciaország játsza a döntő szerepet, a világgazdaság irányításában pedig az USA, Németország valamint Japán. Ami Közép-Kelet-Európát illeti, megegyeznek az álláspontok abban, hogy a Jalta és Versailles által kreált mesterséges képződmények robbantak fel, és a homogén nemzetállamok sokkal jobban ellen tudtak állni e folyamatnak. E geopolitikai kombinációk a régió ütközőállam jellegéből indulnak ki, ugyanakkor észreveszik ezen országok nyilvánvaló törekvését, hogy kilépjenek végre ebből a státuszából. Bárdos-Féltoronyi szerint Közép-Kelet-Európában ún. geopolitikai vákuum alakult ki, amelynek betöltésére vonatkozóan két hipotézist állít fel.

Az *A* variáció szerint a Szovjetunió szétesése Oroszország további meggyengülését okozhatja, a *B* variáció, amelyet valószínűbbnek tart, Észak-Amerikát ellensúlyozandó, új konföderáció kialakulásával számol Oroszország körül. Ebben a konfigurációban Nyugat-Európa demilitarizálódna, amely folyamat kedvező hatással lehetne a régióra is, és végső soron annak finlandizációját eredményezné. „A második esetben Közép-Európa néhány évtized múlva a béke nyugodt szigete lehet, békés és irigylésre méltó, míg az első hipotézisben az orosz tankok visszatérése éppúgy fenyegeti, mint a NATO „Drang nach Osten” politikája, amely katonai futballpályává alakíthatná át a régiót” (Bárdos-Féltoronyi 1993:111). E koncepció nem számol Németország növekvő gazdasági és politikai súlyával a régióban.

A másik frankofon szakirodalomban elterjedt elmélet Samuel Huntington koncepciójából indul ki, amely szerint az eddigi politikai, katonai és ideológiai vasfüggönnyet hamarosan más típusú vasfüggönyök fogják felváltani. A civilizációk, a kulturális, etnikai és vallási entitások közötti törésvonalak lesznek a jövőbeni világrend meghatározói. Az azonos civilizációhoz való tartozás érzése ugyanis egyre nagyobb jelentőségre

tesz szert a világban. A legjelentősebb konfliktusok a jövőben az egyes civilizációkat elválasztó törésvonalak mentén alakulhatnak ki. Anélkül, hogy a kissé leegyszerűsített „frizsider-effektus”-t emlegetnénk, vagy a történelmi determinizmus hibájába esnénk, megállapíthatjuk, hogy az új posztkommunista világrend a régióon belül kísértetiesen reprodukálja a prekommunista viszonyok előtti. A régi – kulturális, etnikai, vallási – törésvonalak visszatéréséről lehet beszélni, ahol a választóvonal a Habsburg-birodalom és az ottomán birodalom határán húzódott meg, amely egyben nagyjából megfelelt a nyugati, illetve keleti kereszténység vonalának, csaknem pontosan követve azt a vonalat, amely ma elválasztja egymástól Horvátországot és Szlovéniát Jugoszlávia többi részétől. És mint a jugoszláv válság is mutatja, ez a vonal könnyen frontvonallá is merevedhet. Több-kevesebb módosítással ezt a koncepciót veszi alapul Rupnik és Seiler is.

Mindkét szerző írásaiban egyébként igen gyakori a hivatkozás Szűcs Jenő és Bibó István munkásságára.* Seiler szerint a „második Európa”, vagyis Közép-Európa, olyan átmeneti zóna, amely „nyugathoz és nem kelethez tartozik és köztes perifériát alkot” (Seiler: 1993:57). Majd néhány sorral később így folytatja: „egyébként, és ebben igaza van Szűcs Jenőnek, a »második jobbágység« egy kevésbé fejlett gazdasági differenciálódást bizonyít, amely a nyugati politikai-ideológiai látásmód és a keleti társadalmi-gazdasági struktúra közötti ellentmondás létrehozója” (Seiler: 1993:57). Míg Szűcs Jenő munkássága Közép-Európa redefinálásában, önálló entitásként való felfedezésében nyújt segítséget, addig Bibó írásai a „kis államok nyomorúságára” hívják fel a figyelmet, a „történelem súlyának”, a nyelvi és politikai határok eltérőségének, az újjáéledő agresszív és antidemokratikus nacionalizmusok okainak megértéséhez adnak fogódzókat. Ugyanakkor – nem utolsósorban Fejtő Ferenc és Molnár Miklós munkásságának köszönhetően – a francia szakirodalomban felértékelődik olyan integráló modell, mint az Osztrák–Magyar Monarchia.

A végső konklúziók levonásának tekintetében a régióval foglalkozó frankofon történészek és politológusok azon véleményüknek adnak hangot, hogy újra kell definiálni Közép-Európa fogalmát Európán belül, az integrációt ki kell terjeszteni a régióra. A nyugat-európai integráció életképessége ugyanis a közép-kelet-európai problémák kezelésétől függ. Össze kell kapcsolni a két Európát, a történelmi múlt azonosságai alapján visszavezetni ezt a régiót Európába, legalábbis a visegrádi országok határáig. Ha másért nem, abból a jól felfogott érdekből, amelyet Rupnik a következőképpen fogalmaz meg: európaizálni kell a Balkánt, még mielőtt balkanizálna Európa.

HIVATKOZÁSOK

- Mink, Georges–Szurek, Jean-Charles. 1992. *Rupture et transitions*. Paris; La Découverte et Presses du CNRS
- Rupnik, Jacques. 1993. *L'Europe des vases communicants*. In: Philippart, Eric (éd.) Nations et frontières dans la nouvelle Europe. Bruxelles; Éditions Complexe.
- Bárdos-Féltoronyi, Nicolas. 1993. *Quelle géopolitique pour l'Europe?* In: Philippart, Eric: i. m.
- Seiler, Jean-Daniel. 1993. *Une carte conceptuelle de la nouvelle Europe*. In: Philippart, Eric: i. m.

* Szűcs Jenő Európa három régiójáról szóló könyve *Les trois Europes* címen jelent meg franciául Fernand Braudel előszavával (Paris, Éditions L Harmattan, 1985.), míg Bibó István válogatott írásai *Misère des petits états d'Europe de l'Est* címen szintén a l' Harmattan kiadó gondozásában látott napvilágot 1986-ban.

A tanulmány az alábbi irodalom felhasználásával készült:

1. Bárdos-Féltoronyi, Nicolas: *Quelle géopolitique pour l'Europe?* In: Philippart, Eric (éd.): *Nations et frontières dans la nouvelle Europe*. Bruxelles; Éditions Complexe. 105–127.
2. Fejtő, François 1992. *Fin de la démocratie populaire: les chemins du post-communisme*. Paris; Éditions du Seuil.
3. Huntington, Samuel 1994. *Le choc des civilisations?* Commentaire, numéro 66 été 1994. 238–253.
4. Molnár, Miklós 1990. *La démocratie se lève à l'Est*. Paris; Presses Universitaires de France.
5. Rupnik, Jacques 1990. *L'Autre Europe*. Paris; Éditions Odile Jacob.
6. Rupnik, Jacques 1992. *L'invention démocratique en Europe du Centre-Est*. In: *Cet étrange post-communisme* (sous la direction de Georges Mink et Jean-Charles Szurek). Paris; Presses du CNRS et la Découverte. 51–65.
7. Rupnik, Jacques 1993. *L'Europe des vases communicants*. In: Philippart, Eric: i. m. 27–36.
8. Seiler, Jean-Daniel 1993. *Une carte conceptuelle de la nouvelle Europe*. In: Philippart, Eric: 45–79.
9. Van Der Wusten, Herman 1993. *Les symboles de la future carte géopolitique de l'Europe*. In: Philippart, Eric: i. m. 127–137.